

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№129
(19014)

2017 чылдың
ноябрь 2
четверг

Хүннүн үнери — 07:38
Ажары — 16:48
Хүн дурту — 9:10

Садар өртээ хостуг

12+

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

ХААК ОРУУН ЧААРТКАН

Республиканың хаак спор-
тунун федерациязы "Восток"
ун-ниң деткимчези-биле Тайга
станциясында эрги хаак оруун
агыдыр кылбышаан, аңаа не-
р-ей 2,5 километр хемчээлдиг
хаак оруун үстүрер трактор-биле
штап тургаш кылган. Ам чаа
хаак оруунун узуну 5 километр,
албаа 4 метр чедип турар.
Аңаа 3 болгаш 2 километр хем-
чээлдерге хаактыг чарыштарны
этирип болур.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

"Тыва дыл — чоннун бай-
ы" деп тыва дылга тураскаат-
ы шуулган Кызылдың улусчу
аадылга бажыңыңа дүүн
ткен. Чуковский аттыг уруг-
р библиотекасында болгаш
дээ ном саңнарыңа "Тыва
р, төрзүн чугаа" деп темага
тура-өөредилгелиг хемчег-
р болган.

БӨГҮН

МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

Федералдыг казначейство
банының Тывада эргелели
2-ниң эң тергииң бухгалтер
баны-2017" мөөрейни чарлаан.
Аа бир организациядан-на 2-3-
кижи киржи болур. Күзелдиг
галтерлер <http://consultant.ru>
ага сайтка бүрүткеткеш, 30
мута иштинде 20 тест айты-
ларынга харыылаар. Шын
ы бергеннер декабрь 1-де
дералдыг казначейство
банының Тывада эргелелинге
ретикиг болгаш практиктиг
ин хынаан "Бодунуң оюну"
мөөрейге киржир. Бирги чер
ан командага техника болгаш
электроника садыыңдан бараан-
алыры-биле 10 000 рубльдин
ификадын шаңналга тыпсыр.
3-кү черлерниң шаңналы —
30 000 рубль.

ДААРТА

ЭЖЕР ДЕЛГЕЛГЕ

Республиканың А.С. Пуш-
аттыг национал библио-
зынга Тываның Чогаалчы-
эвилелиниң 75 чылынга
скааткан "Чогаалдар кадага-
ылары" деп көжер ном дел-
зи ноябрь 3-те 10.00 шакта
ээр. Ол-ла хүн 13.00 шакта
нениң ойнаарактар театры
р" деп шиизин бичи уруглар-
гүзер. Ноябрь 4-те 12.00 шак-
ваның Национал театрынга
бижиктиң үндезилекчизи,
иден А.Пальмбахтың төрүт-
ен хүнүнден бээр 120 чыл-
ыңга тураскааткан "Тыва
ктиң төөгүзү" деп делгелге
тынар.

НОМЧУКСАНЧЫГ «ШЫНЫВЫС»

Ырак сумуда

"Амгы сайзыраңгай үеде ок-
таргай четкизи бар-даа бол-
за, солун-сеткүүл сонугураар,
ылаңгыя «Шын» солунну үргүлчү
чагыдып ап турар номчукчула-
рывыс суурувуста бар" — деп,
кыдыг-кызыгаарда ырак булуң
Чаа-Суурда почта салбырының
эргелекчизи Альберт Чымба-
лак чугаалады. Ол бо адырга
он ажыг чыл ажылдап турар.
Кымның кандыг солуннарны ча-
гыдып ап турарын салаа базып
санап-даа болур хире кижиле бол-
ду. Почтага үнген-кирген чону-
биле ойнай-сылдай, баштактаны
аарак чугаалажыр, ажылыңга
бердингени-даа илдең.

Альберт, шынап-ла, оюн-
баштак чаңныг, угундан ыраажы
Чымбалактарның оглу болгаш,
ооң салым-чаяны база ын-
дындан иттирип турар ышкаш.
Ырлаар-шоорлаар уран талан-
тылыг. Чылдың-на эртип турар
харылзаачылар аразыңга мөө-
рейниң идепкейлиг киржикчизи.
Ол республикага тиилзеш, Томск
хоорайга болган мөөрейге барып
киришкеш, шаңнал-макталдыг
келген. Харылзаа адырыңга
элзэн ажылдапкан болгаш, арга-
дуржулгазы улгаткан деп дорту-
биле чугаалап болур. Чаа-Суур-
да база бир үлегерлиг өг-бүле
шупту номчуттунарның кончуг
ынак. Өөнүн ишти Эльвира Чым-
балак эге класстар башкызы.
Олар үш кыстыг, бир оолдуг.
Ийи кызы Азияна биле Эдита
соңгаар хоорайда өөренип турар
студентилер. Ортуну Алдын-Сай
школачы, бичии оглу Айдар уруг-
лар садында барып турар.

Чаа үнген солуннар келирге,
Альберт бодунуң хөлгезин му-
нуп алгаш, чагыдыкчыларының
бажыңнарыңа барып чеди-
рер. Чамдыктарының солун
шыгжаар хааржаа чок боор, ол
талазы-биле ажылының арай
аскап турарын база албан-биле
бажыңыңа кирип бээрин ажит-
чажыт чокка чугаалай-дыр. Оон
ыңай кожуун төвү-биле аргы-
жылга оруу арт-сын ажылдыр
болгаш бергедей бээр, ынчап
баарга солун-сеткүүлү орай

Всероссийский конкурс профессионального мастерства
1-й НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛЕНИЯ ПОЧТОВОЙ СВЯЗИ РОССИИ 2016 ГОД

Макрорегион Сибирь
Томск, 31 мая 2016 года

Тываның төлээзи А. Чымбалак (ортунда).

тарадыр таварылгалар бо-ла
тургулаар. Чаа солуннар манаан
номчукчулар айтырып туруп
бээр, а хүндүлүг дыштанылгада
хоочуннарның аразында солун
дээнде шошкуп турарлары безин
бар болду.

Бо чылдың чартыында 26
номчукчу «Шын» солунну чагыт-
кан, оон ыңай «Сылдысчыгаш-
ты», «ТываМотиватор», «Ава»
болгаш «Плюс информ» солун-
нарны база номчуур дээш, садып
ап-даа, чагыдып-даа турарлар.
Ол ышкаш «Российская газе-
та», «Аргументы и факты» бол-
гаш улуг-бичии чонга ажыктыг
аңгы-аңгы сеткүүлдер сумунуң
библиотеказында бар, оон база

номчуп турар. Номчукчуларның
санын көвүдөдир дээш, чагыдыл-
га талазы-биле суртаал ажылын
Альберт Сергеевич боду үргүлчү
чорудуп турар. Хөй-ниитиниң
ажылыңга сумунуң даргалары,
албан черлериниң удуртукчу-
лары, тус черниң депутаттары
дузалажыпкан болза деп бодаар
мен. Мурнуку чылдарда сумунуң
баштаар чери солуннарны ча-
гыдып ап келген. Бо удаада
республиканың чаңгыс-ла тыва
дыл кырында үнүп турар ниити-
лел-политиктиг «Шын» солунун
чагыдып албааны хомуданчыг. А
көдээде мал-маган тудуп турар
оолдар безин бо солунну номчуп
турар болдулар.

— Мен журналист Галина
Маспык-оолдун «Шын» солун-
га үнген «Ангел ам келбес...»,
«Шурави» дээш оон-даа өске
чогаалдарын дыка сонугураар
чордум. Чылгы-даа кадарып
чорааш, бо солунну черле ном-
чуптар чаңылдыг мен — деп,
Сайдак Сарыглар онзалап дем-
дегледи. Оон ыңай хоочун жур-
налистер Светлана Балчырын,
амыдыралчы болгаш социал
айтырыглар дугайында Надеж-
да Эргептиң, база Шаңгыр-оол
Суваңның материалдарын улуг
сонугураал-биле номчуп тура-
рын чаа-сууржулар бир үн-биле
чугааладылар.

(Уланчызы 2-ги арында).

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның
бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-
гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың
ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту,
бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
31730 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

Чагыдылга-2018

ТР-ниң Чазаанда болгаш Дээди Хуралында

СОЦИАЛ УГЛАНЫШКЫННЫҢ
БЮДЖЕТ

2018 чылда болгаш 2019-2020 чылдарда планныг үеде Тыва Республиканың бюджетиниң төлөвилелин ажилдап кылырын Тываның Чазаанда доозуп турар. Республиканың кол саң-хөө документизи кылдыр бадылаарыга чедир бюджет төлөвилелин каш катап сайгарып көөр. Ол дээрже хөй-ниитиниң сайгарылгазы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының бюджет комитетинге сайгарып көөрү, парламентке бюджет номчулгалары, 2018 чылда болгаш 2019-2020 чылдарда планныг үеде республиканың бюджетиди кылдыр бадылаары.

Тыва Республиканың Чазаа биле Дээди Хуралының каттышкан хуралыга республика бюджетиниң төлөвилелин октябрь 30-де чугаалажып көргөн. Аңаа федералдыг органның бистин республикада тургузулганын, яамыларның болгаш ведомстволарның, улуг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, кожууннарның чагырыкчылары, кожууннарның төлээлекчилер хуралдарының даргалары болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол: «Россияның болгаш Тываның 2018 чылда бюджеттерин тургузарыга негелделер дыка шыңгы. Республика бюджетин тургузуп тура, төптен кээр акшаны канчаар чарыгдарындан аңгыда, акша-хөреңгини боттарывыс канчаар ажилдап алырынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Федералдыг бюджеттиң инвестицияларын республикага хаара тударының талазы-биле ажилдары 2018 чылда уламчылаар бис. Тываның экономикаын хөгжүдеринге идиглиг болган «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» дээш өске-даа губернатор төлөвилелдерин боттандырынынче улуг кичээнгейни салыр бис — деп чугаалаан. — Чоннуң социал чедингир чоруун магадылап шыдаар кылдыр бюджет төлөвилели тургустунган. Бюджет адырының ажилдакчыларының шалыңын өстүреринге, ажил төлөвилериниң эң эвээш деңгээлин бедиреринге, социал төлөвилерини чорударына херек акшаны бюджет төлөвилелинде четчир кылдыр кириген».

2018 чылда республика бюджетиниң төлөвилелинде орулгалары 25 миллиард 502,8 миллион рубль, чарыгдалары 26 миллиард 040,2 милли-

он рубль кылдыр кириген деп саң-хөө сайыды Орлан Достай дыңнаткан. Ынчангаш чарыгдаларны долузу-биле дуглаарына херек акшаны тыварынын, орулгалыг ажилдаарының оруктарын республика дилээр апаар.

РФ-тиң регионнарының күрүнеге өрөзи нарын айтырылганын бирээзи. Республиканың күрүнеге өрөзи 2 миллиард 698 миллион рубль деп саң-хөө яамызының төлээзи дыңнаткан. Регионнарның күрүнеге өрө эгидериниң программаны ажилдап кылыр даалганы федералдыг чазакка Президент Путин берген. Күрүнеге өрөни төлээринге чиигелделерни алыр дизе, чамдык негелделерни регионнар күүседир ужурлуг. Оларның бирээзи, үндүрүлгелер болгаш үндүрүггө хамаарышпас төлөвилелерниң чыылдазын акшаның үнөзиниң чиигээниниң деңгээлинден чавыс эвес деңгээлге боттандырыары. Чогум-на ыңдыг сорулганы республика бюджетиниң төлөвилелинде салган.

Биче болгаш ортумаак сайгарлыкчы чорукту деткиир дээш, оларга үндүрүлгелерни Тываның Чазаа эрткен чылдарда чиигеткен. 2018 чылдың бюджетиниң төлөвилелинде ону ол хевээр арттырган. Эт-хөреңги дээш үндүрүлгелер чыырының баазанын алгыдар аргазы бар, чүге дээрже садыг организацияларының бажың-балгады көвүдзэн. 1,5 муң дөрбелчин метрден хөй шөлдүг садыг төптери үндүрүг төлөп турган болза, 1 муң дөрбелчин метрден хөй шөлдүг садыг организациялары 2018 чылдан эгелеп үндүрүг төлээр апаар.

Чер өнчүзү дээш үндүрүгнү баазанын алгыдып болурун аргазы база бар. Ону бюджетке ажыктыг кылдыр боттандыра-

дизе, чер өнчүзүн бүртүкээрин күштелдирип, хамаатыларның чер өнчүзүнүн бүрүн даңзын тургузар апаар. Көдээ черлерде, дачалар ниитилелдеринде бүртүкөттинмээн азы ээлери чер өнчүзүнүн үндүрүгнү төлөвейн турар чер участоктары хөй. Ол дээрже хоорай, кожуун, суму чагыргаларының, чер өнчүзү-биле холбаалыг ажилдыг организацияларның кылыр ажылы.

2018 чылда болгаш 2019-2020 чылдарда планныг үеде республика бюджетиди социал угланышкынның бюджет болуп артар. «Инек — чемгерикчи малым», «Социал картофель», «Социал хөмүр-даш» деп губернатор социал төлөвилелдерни уламчылап, оларга херек акша-хөреңгини четчири-биле үндүрери бюджет төлөвилелинде көрдүнгөн. Социал төлөвилелдерни боттандырып тура, күрүнеден деткимчени ылап-ла алыр ужурлуг өгбүлелер ап турар бе дээрзинче кичээнгейни салыр ужурлуг бис деп республиканың удуртукчузу Шолбан Кара-оол сагындырган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралында 2018 чылда болгаш 2019-2020 чылдарда планныг үеде бюджеттиң төлөвилелин кириген соонда, республиканың кол саң-хөө документизи ханызы-биле сайгарып көөр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бир негелдези — оң чонга билдингери болгаш тодаргайы. Ынчангаш бюджет төлөвилелиниң билдингир бөдүүн хевирин «Хамаатыларга бюджет» деп документини Саң-хөө яамызы ажилдап кылгаш, чон ортузунга тарадыр.

Шаңгыр-оол МОНГУШ,
«Шынның» корр.

Оран-сава айтырыы

ШЕРИГ АЛБАННЫГЛАРГА БАЖЫЦНАР

Оран-сава айтырыы кижилерниң амыдыралында кезээде эң чидиг болгаш онза чугула айтырыг болуп турар. Ол шериг албаннаыгларга база хамааржыр. Чуртталга оран-савазы чок шериг албанныг кижилер бүрүзү бажыңныг болурун күзээр.

Бо чылын Россия Федерациязының субъектилеринде чуртталга оран-саваларына улус чурттадырының талазы-биле хүлээлгелерни күүседип турар оран-сава хандырылганың регионалдыг эргелелдериниң тургузуунда девискээр салбырларының тургустунганындан

бээр 5 чыл оюн демдегледип турар.

Кызылдың гарнизонунун хамааржып турары Абакан хоорайда РФ-тиң Камгалал яамызының «Оран-сава хандырылганының төп регионалдыг эргелели» КФКА-ның девискээр салбырының начальниги Андрей Григорьевич Балконский: «Беш чыл дээрже көвей эвес-тир, ыңдыг-даа болза эвээш база эвес, ынчангаш бо юбилейлиг хүн — РФ-тиң Чепсектиг Күштериниң ажилдакчыларының, шериг албаннаыгларының болгаш хоочуннарының амыдыралында онза чугула болуушкун-дур.

Эрткен үелер дургузунда чуртталга бажыңнары-биле хандыра социал хүлээлгелер 229 шериг албанныг кижилерге хамаарыштыр күүсеттинген, 225 өг-бүлени албан чериниң бажыңнары-биле хандырган, 254 өг-бүлө оран-сава хөлезилеп чурттааны дээш дузаламчы акшаны алган, 115-ин — доктаамал бажыңнар-биле хандырган база 99 өг-бүлөгө оран-сава субсидиязын тывыскан». Андрей Балконский статистика дээрже оң коллегаларының бүгү-ле кылып турар ажылының хензиг кезин-дир деп демдеглээн.

Бистиң корр.

НОМЧУКСАНЧЫГ
«ШЫНЫВЫС»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Олышкаш «Шын» солун-биле быжыг харылзаалыг, чагааларын чорудуп, чырыдып турар номчукчулар, хоочун башкылар Анфиса Тюлюшту, Людмила Түлүштү, көдээ библиотека эргелекчизи Аяна Майындыны демдеглевес арга чок. Оларның чагаалары редакцияже ам-даа шуужар боор дээрзинге идегеп каалы, номчукчу.

Ыржым булуңнун
школазы

Найысылалдан ыракта көдээ суурнунуң школазы хөгжүлдөдөн чыда калбайн, бурунгаар бажыңнары кылып, чаа-чаа аргалар-биле ажилдап турар. 2017-2018 өөредилге чылында 108 өөреникчи хаара туттунган. Эртменер аайы-биле 22 башкы уругларга билиг бээр дээш, бүгү күжүн салып алган ажилдап турарлар. Оон ыңай 21 техниктиг ажилчынар бар. Олар база ажил-агый талазы-биле харыылап, одалгага 240 тонна хөмүр-дажын узун кышты эртеринге ыяк белеткеп алган. Чоокта чаа «Газель» хөлгелиг болганын өөрүп чугааладылар.

Ол ышкаш чай чок ажылындан аңгыда, республикада үнүп турар орус-тыва дылдарда солуннары база номчуп турарлар. Бо чартык чылда «Шын» солунну

10, «Тыва Мотиваторну» 3, улар солуну «Сылдысчыгаш» «Плюсформ», «Учительская газета» солуннары болгаш башкыларның бир чепсээ «Башкы» база эртем аайы-биле сеткүүлдерни чагыдып ал башкылар, ажилчынар бар деп, школаның директору Р. Донгак демдегледип.

Оон ыңай бо школа суму база бир улуг албан чери болгаш, хөй-ниити ажилдары идепкейлиг киржип, ачы-дуза көргүзүп турар. Кожуун төвүндө хайыы черде школаның ажы эки дээрзин үстүндө даргалар демдеглээш барган. Моон-да соңгаар чаа-чаа аргалар дилеп, тып тургаш, кызымак ажилдаарын башкылар чугулап турдулар.

Бо суурнунуң чурттакчылар чоокта чаа-ла Тыва телекананы көрүп эгелзэн. Шынап-үрде манааны күзелениң бүд бергенинге кижилер бүрүзү амырап турар болду. Ырак сумда интернет четкизи, телефон харылзаазы, тыва телекананы шупту бар-даа болза, номчун санчыг солуннарының бирээзи «Шынны» черле холдан салбай турары онзагай.

Ася Түлүш

Чуруктуу хуу архивтен алган

Тыва дыл хүнүнге

АЛДЫН КАЖЫК

Тыва үндөзүн культура төвүндө өөреникчилер аразына «Алдын кажык» деп мөөрейни чыл санында-ла эрттирери чаңчыл болу берген. Оң киржикчилери чылдан чылче өзүп, үндөзүн тыва оюннарны оолдар, уруглар сонугар, аңаа улуг хандыкшылын оттуруп турары өөрүнчүг. Бо чылын ук мөөрейни октябрь 30-де Тыва дыл хүнүнге тураскаадып эрттирген.

Тыва үндөзүн культура төвү ол хүн улуг-чаагай көшкүн өг болуп хуула берген. Аңаа республиканың школаларының эң не тывынгыр элээди уруглары чыгып келгеш, ара-аразында адааннажып, ойнап-хөгөп, ырлап-самнап турарын көөргө, бир-ле кайгамчык улуг байырлап болган дег сагындыраар, хөглүү дегет.

Мөөрейге ниитизи-биле 13 аңгы школаларның командалары киришкен. Бир-ле дугаарында таныштырылган кезээне командаларның ады-сывын, киржикчилерниң идик-хевин, оларның бир хөгжүмнүг көргүзүүн

жюри кежигүннери үнелээш. Тыва оюннар шөлчүгөжинге оолдар уруглар «Буга шыдыраага», «Бажыңче дээрбек октаарың», «Кажык оюнунга» адааннажып, «Аас чогаал» шөлчүгөжинге оолдар тыва үндөзүн культурага болгаш езу-чаңчылдарга хамаарышкан яңзы-бүрү айтырылгарга мурдун былаажып харыылап турганнар. Киржикчи бүрүзү бодунуң командасына тиелелге чаалап эккээрин күзеп, бар-ла шаанне кызып киришкен. А «Алдын кажык» мөөрейи салым-чаяанныг уругларны тодарадып, хөй-пече-чаа ажыдышкыннары сөңнээн.

Жюри кежигүннериниң түтүк ээни-биле, үшкү черни Кызылдың №14 школазының «Алыскастар» командасы чаалап алган. Ийги черде Кызылдың №15 школазының «Салгакчылар» командасы болган. А Кызылдың №5 школазының «Матпаады» командасы Тыва дыл хүнүнге тураскааткан «Алдын кажык» мөөрейниң тулган тиелекчизи болуп шылгараан.

Эрес КОП

Аяна КУУЛАРНЫ
тырттырган чурт

Мөөрей үезинде.

Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө

«ӨЛЧЕЙЛИГДЕ», «ХЭЭЛЕРДЕ»

Тываның мурнуу чүгүндө Моол-биле кызыгаарлашкан, кыдыг-кызыгаар кожууннарның бирээзи Өвүр. Долгандыр бедик арт-сынның, аржаан-сугларлыг тывызыксыг, онзагай чурумалдыг оран. Кожуун төвү Хандагайты суурнуң ады бедизни ол. Хандагайтыга кирип кээрге-ле, бир-ле дугаарында арыг-силини, ийиде, албан черлериниң, садыгларның болгаш чуртталга бажыңнарының, кудумчуларның, оруктарның көрүштүг аян-шинчизи каракка илдигер. Кожууннуң чагырга чериниң девискээри бир онзагай, ында улуг, ак субурган, иерге, кыс чонга тураскаал, ол ышкаш Чөөн чүк чургайының 12 дириг амытанының дүрзүлерин тургускан.

Ол-ла девискээрден ырак эвесе ССРЭ үезинде амырал хандырылга бажыңы турган оран-саваны «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» телевилелиниң киржикчилеринен кожуун чагыргазы 2015 чылда дамчыдып берген. Ам ында «Өлчейлиг» деп дааранылга болгаш «Хээлер» деп чазанылга эхтери ажилдап турар.

2015 чылда Анжелика Седен-оол 300 муң рубль түннүг үрүнениң деткимчезин алгаш, «Өлчейлиг» деп дааранылга экин ажилдап алган. Деткимче кызыгаар даараныр дериг-ерекселдер — даараныр машиналар, улуг, бичии хеп базар эмирлер, оверлок, угулзалап даараар машиналар садып алгаш, сумуда ажил чок ус-шевер кысты ажилдадып алган. Оон ээр Анжелика Седен-оолдун туртулгазы-биле ус-шевер, даараныр кыстар Алданмаа Донгак, Чодураа Куулар, Шеңне Куулар, Элеонора Адыгжы Хангайтының, чоок-кавы суму-арының, харын-даа өске ко-жууннарның чонундан үзүк чок кылганы хүлээп ап эгелзээр. Ылаңгыя байырлалдарда Чаа чыл, Шагаа, Март 8, куда-йларда чагыглар көвүдээр. Чон хондур-даа даараныр. Анжелика Валерьевнаның кылдакчыларының бир айда алыңы 9 муң рубль. Олар на-онал идик-хептен аңгыда, оон аайы-биле чагыгларны да хүлээп ап турар, кызы-р, септээр, эде даараар дээш р-ле ажил үзүлбес. Чоок-чаа Ийи-Тал сумузунун бир лективиниң чаңгыс аай рмазын даарап доосканнар. «Өлчейлиг» бир онзагай лу — даарап бүдүргөн ажил-

дары доозазы «Өвүрге кылган» деп демдектерлиг.

«Өлчейлиг» чүгле даараныл-га цеге эвес, ында янзы-бүрү пөс-таавы, даараныр херексел-дер, өөктер, чинчи-шурулар, кызар-өөктер, ленталар дээш шуптузун садып турар. Ол ыш-каш белен даараан идик-хепти база делгээн — школачы фор-малар, улуг, бичии, эр, кыс тыва терлик, негей тоннар, бөрттер, чеңи-чоктар дээш шупту ында. Пөс-таавыны кайыын садып ап турарын айтырамыз, Моол-дан, Красноярскиден эккеп турар болду. «Өлчейлиг» даараан идик-хевин, ылаңгыя национал шинчи кириген куда-плателерин Кызыл хоорайның «Гаруда» садыг төвүндө делгеп садып турары онзагай. Анжелика Валерьевнаның сайгарлыкчы, тывыгын салым-чаяаны база бар. Олар чүгле садып-саарып турар эвес, сертификаттар-биле база ажилдап турар. Юбилей-лээн, байырлаан улуска серти-фикаттар тыпсырга, олар халас даарадып азы сонуургаан хевин ол сертификаты-биле садып алыр аргалыг.

Анжелика Седен-оолдун бичии коллективи кожуун, рес-публика чергелиг мөөрейлерден чыда калбайн кирип турар-лар. Чыл санында эртип ту-рар «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп республика чергелиг ярмарка-делгелгеге эрткен чылын алдын медаль-биле шаңнатканнар. Республика Наадымынга кожууннуң адын камгалап, өг иштин дерип каас-таары дээш өске-даа хемчег-лерге кирижи чаңчыл болган.

Анжелика Валерьевнаның кол дузалакчызы, «оң холу» кады төрзөн дунмазы Алдан-маа Валерьевна. Уг башкылар-

ны салгал дамчаан ус-шевер даараныкчылар деп болур. Чүге дизе оларның ада-иези Феня Туматовна биле Валерий Борбай-оолович Монгуштар Хандагайтының амыдырал-хан-дырылга бажыңыга бирээзи даараныкчылап, өскези идик септекчилеп ажилдап турган-нар. Ынчангаш оларның салгалы шупту ус-шевер кижилер болган. Анжелика Валерьевнаның 2 кызы база даараныр. Аюсаназы бөрттер даараар. «Азия төвүнүң уруглары» деп мөөрейге чыл санында киришкеш, шаңналдыг черлерге төлөптиг болуп кел-ген. Өвүнүң ээзи Орлан Дагба «Өлчейлиг» бир кол кижизи — оран-саваны карактап, хай-гаараар, кышкы үеде чылыын харылаар одакчызы.

«Өлчейлиг» ус-шевер кыстары чаңгыс-даа хүн ажил чок олурбас, чүгле хууда эвес, албан черлериниң чагыгларын база даарап турарын чугаала-дылар, чижээлзээр, көжегелер, чаңгыс аай формалар дээн ышкаш. Келир үеде кандыг план-нарлыг силер деп айтырамыз-га, Кызыл хоорайга даараан ажилдарының көрүлдээн эр-тириксеп турарын чугаалады-лар. Кылган ажилдарын чүгле кожуунга эвес, республиканың иштинге делгемчидип көргүзери дээрге-ле оларның ажилыга бу-рунгаар базым болбайн канчаар. «Өлчейлиг» чагыкчылары үзүктөл чок, чогаадыкчы бодал-дары көвүдөп, сайзыраар-ла болзун.

Ол-ла бажыңның коязында «Хээлер» чазанылга цегинде Алим Тумат баштаан Оралай Бүдөгечи, Омак Сандып ча-заныкчылар ажилдап турар. Алим Бүрүткелович база 2015 чылда күрүнениң 300 муң рубль деткимчезин алгаш, бо цехти ажилдап алган. Деткимче ак-шазынга циркулярлыг станок (ыяшты одура кезер, хаарыл-галаар, дескилээр, ояр станок), фрезерлиг станок (дүрзүлөр кезер), токары станогу (ыяштан янзы-бүрү хевир-дүрзүлөр чон-дурар), хоюглаар станок (шлифо-вальный) садып алгаш, чоннуң чагыгларын кылып эгелзээр. Ол дээрзе сезон аайы-биле, чи-жээлзээр, тудуглар эгелзээр, эжики, соңга рамалары дээш

Алим Тумат (оң талазында) дузалакчызы Чеченни өөредип турары.

«Өлчейлиг» ус-шеверлери.

өске-даа. А анаа үеде столдар, сандайлар, аптаралар, деспи, өг херекселдери база үрелген эт-сеп септээр ажилдар шуп-төнмес. Чымчак мебель аймаан безин септеп турарлар. Үрелген кезектерин эде кылгаш, чаа пөс-биле додарлааш, ээзинге хүлээди бээр.

Алим Бүрүткелович ол хүн бажыңга эң-не херек бир онзагай херексел кылып алган, хоюглаан тур. Ол дээрзе школачы оолдар-га азы улуг эр-даа кижилерге костюм, чүвүр азар хеп-азар бол-ду. Шынап-ла, эр кижилер хевин шкапка азарындан чалгаараар болгай, а ол херексел дыка эптиг, чүгле аза кааптар ол-ла. Хады-дан чазан 2 сандайлыг столдун чыды чуксуг хевээр, суйбаарга хоюг. Ооң өртээ 3 муң рубль.

«Хээлер» чазаныкчылары албан черлериниң чагыглары-биле база ажилдап турарлар. Чижээлзээр, школага эжики, башкыларның үжүк айтыр чиңге ыяштары (указкалары), уруг-лар садынга ойнаарактар дээш өске-даа. Хылбык доюнга акша хавынга дөмейлеп аптара чзап каанын көргөш, чүгле чазаныр

эвес, чогаадыр база улус-тур деп билдим.

Чымчак материалды (пөш, хады) кайыын ап турарын айты-рамыз, Абазадан эккеп турар болду. А Тывада ыяш чок чүве бе деп айтырамыз, бар-даа бол-за, ыңдыг үнелиг пөш, хады ыш-каш ыяштарны кезери хоруглуг, чөпшээрел алыр апар, оон ону пилорамага кестирер, белеткээр шүүдели, чарыгдалдары хөй. Ынчангаш белен материалды садып алганы дээрзе деп хары-ладылар.

Алим Бүрүткелович сал-гал дамчаан дарган. Ооң авазының талазындан кыр-ган-ачазы Өвүнүң Чаа-Суур чурттуг Түлүш Манай чазаныр, демир-биле ажилдаар дарган чораан. Алим Бүрүткелович 1998 чылда Кызылдың ГПТУ 4-түң тыва хөгжүм херекселдери чазар салбырын дооскан. Ол бо ажилындан аңгыда школада оолдарны чазанырынга өөредип турар. Өөреникчилери-биле чылдың-на эртип турар «Мастер-лер хоорайы» деп республика мөөрейиниң киржикчилери. Бо чылын ол мөөрейге 1-ги черге төлөптиг болганнар.

«Хээлер» чазаныкчы-лары чаңгыс черге доктаавайн бурунгаар көрүштүг ажилдап ту-рарлар. Олар кеш-биле ажилда-ар станок садып алыр күзөлдиг. Ол күзели боттаны берзе, аът дериг-херекселдери кылыр со-рулга салып алган тура-сорукут ажилдап турарлар.

Даараныры, чазаныры тыва кижиниң бурун шагдан салгалдан салгалче дамчып келген мергежили. Кыдыг-кызыгаар Өвүрде бо онзагай чаңчылды салбайн чоруур ус-шевер, чогаадыкчы, сайгар-лыкчы кижилер бары онзагай. «Өлчейлиг» ус-шевер кыста-рынга, «Хээлер» ус-дарган эрлеринге улуг-улуг чедишкин-нерни, чогаадыкчы чорукту, ак орукту күзеп каалы.

Алдынай СОЯН.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Алданмаа Донгак.

Чодураа Куулар.

Губернатор төлөвилели

ХӨМҮР-БИЛЕ ХАНДЫРГАН

Бо чылын республикадан хөй ажы-төлдүг 718 өг-бүлө «Социал хөмүр» төлөвилелдин киржикчилери болганнар. Чедери берге Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарда чурттап турар 36 өг-бүлениң бирээзингеле 4,8 куб метр оттулар ыяшты чедирген. А аркан киржикчилер ийи тонна бичии ажыг хөмүр-дашты алган. Ынчап кээрде халас хөмүрнүң ниити хемчээли 1,5 муң тонна чедип турар.

«Каа-Хемниң» болгаш «Чадаананың», ол ышкаш «Тываның энергетиктиг үлетпүр корпорациязының» хөмүр-даш уургайларындан, одалга складтарындан болгаш хууда сайгарлыкчылар таварыштыр хөмүр-дашты чурттап чонга садып турар. Тываның Одалга болгаш энергетика яамызының дыңнатканы-биле, «Тываның даг-рудаларының компаниязы» 1 тонна хөмүрнү 2495,7 рубльге, а «Тываның энергетика үлетпүр корпорациязы» – 2000 рубльге чонга садып сайгарып турар.

Үлетпүрлерге одаар хөмүр-дашты Тываның девискээринде «Межегей хөмүр-даш» компания-

зы казып тып, металлургия заводтарына садып саарып турар.

Чурттап чонга хөмүрнү чедирер талазы-биле кол хандырыкчы «Тываның даг-рудалар компаниязы». Бо бүдүрүлгениң өртектеринге хамаарыштыр эрге-чагырганың болгаш хөй-ниитиниң кичээнгеи улуг. Бир тонна хөмүр өртээниң өскени, эрткен чыл-биле деңгээрге, 5,5 хуу четкен, ыңдыг-даа болза ол деңгел РФ-тиң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының хергелел өртектериниң индекзин ашпайн турар.

Он чыл бурунгаар-ла монополистер хөмүр өрттэн 20 болгаш оон-даа хөй хууга өстүрүп ап турган болза, Одалга болгаш энергетика яамызының хыналдаларының түңнелдерин Монополияга удур федералдыг албанче дамчыдып берген соонда, хөмүр-даш тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелер тарифтерин чылда чаңгыс катап өскерттир апарган болгаш чуртта инфляцияның деңгелинден ашпастан. Хөмүр өрттээниң доктааттынып турар бир чылдагааны – чижилге тургузар «Тываның энергетика үлетпүрүнүн корпорациязының» тыттып келгени

деп Тываның Одалга болгаш энергетика яамызы түңнел турар.

ТЭУК-түн казып тып турары хөмүрдөн 200 муң тонна хирени Шагаан-Арыгның, Хову-Аксының котельнаяларында чорудуп турар. Бир эвес чижилге чок турган болза, боттарының өртектерин салып алыры белең болгай. Оон аңгыда бистиң рынокта Красноярскиниң болгаш Хакасияның хөмүрү база көстүп келген — деп, ТР-ниң одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол тайылбырлап турар.

Чурттап чонга хөмүр өрттэн чиигедириниң айтырын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Республиканың күрүне чөвүлелинге көдүргөн. Чиигедилге схемасы ийи угланышкын – транспорт чарыгдалдары, чүге дизе хөмүрнү чедирген өрттэн хөмүрнүң бодунуң өрттэн болганчок ажып турар. Хөмүр сөөртүкчүлериниң, чүнүң-даа мурнунда, чедери берге кожууннарже чедирер сөөртүкчүлериниң чарыгдалдарын субсидияларының аргазын өөренип көрүп турар. Схеманың ол кеззэн боттандырынырга раз-

резтен кожуун төптеринге чедир хөмүрнү чүдүрүп дүжүрери-биле болгаш ону чурттап чонга таарымчалыг өртекке садар шөлчүгештерни организаастаары-биле складтар четкизи хергелеттинер. Ол дээш кожууннарның чагыргаларына эргиде «Рестопсыттын» одалга складтарын халаска ажыглаар кылдыр дамчыткан. Одалга болгаш энергетика яамызының медээлери-биле алырга, бо хүнде Барыын-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Каа-Хем кожууннарның складтары соксаал чок ажылдап, хөмүрнү деңгээрге хынап, садып үндүрүп турар.

Кожуун бүрүзүнде хөмүр өрттэн аңгы-аңгы, чүге дизе ол үш көргүзүггө даянган болур. Ол дээрге хөмүрнү складка чедирери, ону шыгжаары болгаш хергелекчилерге чедирери. Ванна, таз, шоодайларда хөмүр садып турар хууда кижилер садып алыкчыны кажарлап, хөмүрнү чогуур деңгелге килдевейн турар, оларга деңгээрге, складтарда килдээр деңгизилер болгаш чүдүрүкчүлөр бар. Бир шоодай хөмүрнүң өрттэн ам бо үеде 250-300 рубль чедип турар, а херек кырында 160 рубль иштинде турар ужурлуг. Көвей кезинде улус хөмүрнү сайгарлыкчылар кылдыр бүрүткеткен докумен-

тилери-даа чокка, чажыт садып турар. Өртектерниң контрол доктаамал чорудуп турар би — деп, Тарифтер талазы-ле албанның удуртукчузу Елена Бочарова дыңнаткан.

Ийиги угланышкын — хөмүр-даштын бодунуң өрттэн хөмүр-даш тывыжының кепанияларына салдар чедирер эрге-чагырганың быра чок болганда, чаңгыс арга республиканың одалга талазы-биле хергелелин хандыра кылдыр тускай сорулгалыг ажыдаар боттун хууда хөмүр-даш бүдүрүлгезин тургузары. Ажыды эгелзэн, хөмүр-даштын ме чыдымнарнының бирээзинге, Талдың девискээринге, хөмүр-даш талазы-биле «Роснедрде» чөпшээрел алыр дээш, эрге-чугула чүүлдерни белеткеп кылып турар. Күрүне Чөвүлелин хуралының соонда хөмүр өрттэн Тыва Республиканың Дээди Хуралының парламента дыңнаашкыннарына сайгырып көөр деп шиитпирлээ. Республиканың амыдыралын киржири-биле бодунуң сана оналын кириер кылдыр, Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оол Каа-Хем болгаш Чадаананың хөмүр-даш разрезтериниң өнчүтөн Тываның даг-руда компаниязы чугааже чалаан.

ТР-ниң парламента албан

Мөөрей

“ҮШ АККОРДКА” ОЙНАВЫШААН...

“Сын Таңды эдээ” ансамбль.

Ыры-хөгжүмге ынак эвес кижини делегейни дээскингеш-даа, тыппас бис дээр болза казыг болбас. Ыры кажанда-даа кырылас. Ол кижилерге тура-соруку кирип, чалгынналдырыптар күштүг. А кажан аңгы-аңгы хөгжүм херекселдерин каттыштырыпкаш, “үш аккордка” ойнавышаан, ырлай бээрде, оон-даа чараш, оон-даа сүрлүг.

2017 чылдың октябрь 28-те Кызыл хоорайның улусчу чогаалдыг одаанга “Үш аккорд” деп дириг хөгжүм херекселинге ойнаар ансамбльдер аразына Республика чергелиг мөөрей болуп эрткен. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан 10 бөлүк кирип, уран талантызын көргүскөн. Ол дээрге Чаа-Хөлден “Бяңгы”, Тес-Хемден “Дамырак”, Эрзинден “Курай”, Таңдыдан “Сын Таңды эдээ”, Каа-Хемден “Сүлдө”, Чөөн-Хемчиктен “Чадаана”, Барыын-Хемчиктен “Сай-Хонаш”, Чеди-Хөлден “Сайзырал”, Кызыл хоорайдан “Найысылал”, Таңды кожуунуң Кочетов сумуундан “Суг-Бажы” ансамбльдер-дир. Ансамбль бүрүзүнүн белеткелиниң шыыраа, мөөрейге шыңгыы белеткел оларның күүселдезинден база каас-коя идик-хевинден көстүп турду.

“Моон мурнунда мындыг хевирлиг мөөрейлер болуп турган. Ынчалза-даа чоорту уттундуруп бар чыткан болгаш, бо чоокку үелерде бир дугаар болуп турары бо. Хөгжүм бүдүн делегейде кижилерни каттыштырып, харылзаштырып чоруур, кайгамчык уран чүүл болуру шын. Иденкейлиг болгаш сонуургалдыг кирижилгези дээш хөгжүмчүлөргө четтиргенимни илереттим” — деп, мөөрейниң эгелекчилериниң бирээзи, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Шолбан Ондар чугаалап турар. Мөөрейниң негелдезин езу-

гаар коллектив бүрүзү үш ырыны күүсеткен. Бирээде, “Таңды Тывам алгап тур мен!” деп темага төрзөн черин алдаржыткан патриотчу ыры. Ийиде, “Сүрлүг, түрлүг тыва эрлер!” деп темага тыва эр улустун тура-соруун көдүргөн ырылар. Үш дугаарында, 80-90 чылдарның “Алдын ырыларының” кайы бирээзин күүседир.

Кирип келген коллективтерниң аразындан 1983 чылда тургустунган хоочуннар-даа бар, 2017 чылдың сентябрьда тургустунган аныяк ансамбль-даа бар болганы өөрүнчүг. Чүге дээрге бо мөөрейниң эгелекчилериниң аныяктары сонургадыр сорулгалының боттанып эгелзэни ол.

ТР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Альберт Хомушкун, “Биг-Бэнд” бөлүүнүн хөгжүм ойнакчызы, “Үстүү-Хүрээ” дириг хөгжүм фестивалының “Вспышка” (Чайынналчак тиелелге) номинациязының эдилекчизи Роберт Салчак, ТР-ниң алдарлыг артизи, ТР-ниң профэвилелдер федерациязының даргазы Галина Сюрюн, Республикада улусчу уран чүүл

төвүнүн даргазының оралакчызы Виктория Хомушкун олар ТР-ниң улустун артизи, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты “Центр Азии” (“Азия Төвү”) бөлүүнүн ыраажызы Олег Сарыгларның удуртулгалы-биле тиелекчилерни тодарадып, белең эвес ажылды кылганнар.

“Дыка онзагай кежээ болду. Чалааны дээш четтирдим. Мени улус утпаан байдалдыг. Шаанда аныяамда база бо аныяк оолдар, кыстар ышкыш эгелеп-даа чордум. Ону төөгүп чугаалаар болза арай-ла узай бээр боор. Көрүп олурарга, эрткен-барган үелерни-даа сагындырып келир чорду. Уран чүүлдүн бо хевириниң катап өөскүп, сайзырап эгелзэни кончуг өөрүнчүг чүве-дир.

Эки шынарлыгы дээрге эки шынарлыгы кылып каан бажың ышкыш болур. Ынчангаш чаа-ла эгелеп чоруур хөгжүмчүлөргө кылган ижинге ынак болурун күзедим. Бо удаада тиелелге четпейн барган улус хомудап болбас. Дараазында мөөрейлерге тиелелге алыр дээш казып ажылдаар. Мөөрейниң негелдезинде

тыва хөгжүм херекселин кириштирип ойнаар дээни мөөрейни тускай болгаш онзагай кылып турар. Жюри кежигүннери-биле сүмелешкеш, кымның канчаар ойнап, ырлап турарын барымдаалап, шиитпирни үндүрдүвүс. Төрөл-бөлүк, таныш-көрүш, эшөөр тыртышкан чүүлдер шуут чок” — деп, ТР-ниң улустун артизи, мөөрейниң жюри даргазы Олег Сарыглар чугаалады.

Эң эки соло гитара ойнакчызы Чеди-Хөл кожуунуң Денис Сотпа, эң тергиин басс гитара ойнакчызы Барыын-Хемчик кожуундан Алаш Ооржак, эң тергиин вокалист Чеди-Хөлден Эдуард Монгуш, эң тергиин клавиша ойнакчызы Таңды кожуундан Александра Пирлей, эң тергиин барабанчы Чеди-Хөлден Хүреш-оол Куулар, эң тергиин аранжировщик (үн тургузукчузу) Эрзин кожуундан Аяс Сат, эң тергиин вокалист Барыын-Хемчиктен Айсуу Чигжит болган. Оон ыңай “Тиелелге чүткүл” деп номинацияга Таңды кожуунуң “Суг-Бажы”, “Эң танчылаар ансамбль” деп

атка Чеди-Хөлден “Сайзырал” ансамбльдер төлөпиг болган. 3 дугаар чаданың Чаа-Хем кожуунуң “Бяңгы”, 2 дугаар чаданың Каа-Хемниң “Сүлдө”, дугаар чадага Эрзин кожуунуң “Курай” ансамбльдер лауреаттарны чаалап алган. Эрзин кожуундан “Курай” ансамбль кожууннар кезип, концерт үндүрер сертификатты алган. “Үш аккорд” деп республика чергелиг мөөрейниң дээди шаңналына Таңды кожуунуң “Сын Таңды эдээ” ансамбль төлөпиг болуп, барабанчының бүрүн дериг-херекселдери биле Кызылдың улусчу чогаалдыг бажыңына халас концерт көргүзөр сертификат-биле шаңнаткан.

“Ансамблевист тургустунга-ла, чаа-ла бир ай чедип тур. Аравыста чаңгыс тускай мергежилдиг хөгжүмчү бар, артканнары шууту аңгы-аңгы мергежилдик кижилери. Тиелеп алыр бис деп бодабайн-даа турдувус. Шаанда “Предгорье Таңды” деп бөлүктүрганын көрүкчүлөр сактыр боор. Оларның бөлүү дыка шыырак, хөй-хөй тиелелгелерни үезинде ап чораннар. Ол акыларывыска чедер сорулга биске турганын чажырбас мен. Өөрүшкүмүс сөс-биле дамчыдып шыдавас-тыр мен” — деп, ансамбльдин удуртукчузу Айдың Доңгак чугаалады.

“Шууту ансамбльдер бодуну-биле күштүг. Бот-боттары-выстан өөренип алыр чүүлдеривис дыка хөй. Бөлүккө эң кол чүве — найырал. Ынчангаш найырал тиелзэн дээр мен!” — деп, тиелелгениң чажыдының дугайында айтырымга ансамбльдин клавиша ойнакчызы Александра Пирлей харыялады.

Моон-даа соңгаар мындыг мөөрейлер уламчылап, чонуну уран чүүлге сонургалын оттуруп, тура-соруун көдүрер болду.

Айдың Ондар.

Чуруктуу интернет четкизинден алган.

Ном саңының 70 чыл оюнга

БУЯННЫГ БАЖЫҢНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Бай-Тайга кожуунун Тээли суу-рунда кожуун библиотеказы 70 чылдарның иштинде чонга бараан болуп келген. Ол буян бүргээн бажыңга чеже кижилер кээп, угаанын сергедип, эртем-билиин беддип, чырытпаан дээрл. Ол оран-саваны бакылап көрбээн кижилерге берге-ле боор.

Мынча чылдарның иштинде библиотека янзы-бүрү оран-саваларга чурттап, келгениниң херечилери, ажилдап берген кижилерниң чамдызы бурганнай берген болза, езулуг ыт чок херечилеринде шыгжаттыг ном-дептерлер. Библиотекарь эртемни хөй-ле кижилерге шилеп албас. Улуг, чырык угаанның эртемнеривистиң аразында библиотека болуп ажилдап чорааннар хөй. Орус чогаалчы, кижилерниң багай чачан элдээрти шүгүмчүлээринге баржаан Иван Васильевич Крылов дүргүт хохорайның Публичный библиотеказына 30 чыл иштинде аждааш, хөй-хөй номнарны каталогту тургускан. Ол библиотекада, оң дыштанып олуп турган диваны турбушаан. Холунун билие бижээн библиографтыг чонга ажилдары шыгжамырда.

Эртемден Николай Иванович Лосевский Казань университетинге орлавышаан, ол-ла өөредилгениң библиотекказына хөй чыл дүргүзүндө ажилдаан. Бо эртемден номну камнаарының азы-биле мындыг чурумну доктан: «Стеллажта турар номну үчкү кижилер алган болза, оң орунга эдеринчини салып каар. Аңаа турган кым алганын бижип каары албан». Университеттиң башкыларына номну үчкүчү алгаш номчурун, катап эгиле ол бир-ле дугаар чөпшээрэн. Императорнуң Публичной, амгы аңгы национал библиотекказының директору Алексей Николаевич Оленев «Библиотекарь кижилер билиглериниң дылдарны билер, ном бүрүзү-биле аш, оң утказын билген турар ужурул» бижээн. «Бодунуң харылап турар кижиниң дириг каталогу болзун» деп, библиотекага негелдени база салган. Саңыңа ажилдаары Олениниң алырга, өске кижилер ону чиик, улуг чок профессия деп бодап турарын тан, ынчалза-даа аңаа ажилдаары өске талазындан алырга, чангыс аңаа эвес, бир чүлдү катап-катап мчалыг кылар ажил. Аңаа хөйүнү битаанның кижилер ажилдап шыдаар, шыдал база негеттинер.

Бай-Тайга кожуунунун төп ном саңының түн бижээн бижимел-биле таныжарда мындыг демдегелдер бар: «1947 Ном саңын Тээли суурга үндэзилеп ханын улуг назылыглар сактып чун» деп бижээн. Ол дугайында база еречи – амгы үеде хүндүлүг дыштада. Шуй суурнуң көдээ библиотеккага чылдарда ажилдап чораан Тыва-ның культуразының алдарлыг ажилчы Хүрең Солдуковна Серен сактып: 951 чыл чүве. Ынчан Мугур-Аксинга

болгаш орус дылга чугаалаары, холунун үжүү кончуг эки. Номнарны база хөйү-биле номчуп турганнар.

1961-1963 чылдарда Бай-Тайга кожуунга библиотека херээ бичиилеп хөгжүп эгелээн. Тывалар база библиотеккарь эртемни шигээдип алгаш, чанып кээп турганнар. Ном саңыңа эт-сеп немежил, ыяш ном салыр стеллажтарны шеверлер чазап салган. Ук библиотеканың эгезинде чангыс кижилер аштап-арыглап, одавышаан, ажилдап турган болза, амгы үеде бир аштакчылыг, ийи библиотеккарьлыг болу берген. Эртелекчизинге Белек Сыргыт-ооловна Хомушкуну муйлаткан, а библиотеккарь Алефтина Доржу. Оң мурнунда арыг-силегини тудуп турган Болат Дажы-Балбаровна Хертекти амга чедир библиотека херээниң хоочуннары: «Кончуг томаанның, арыг-силег, ажилыңа бердинген кижилер» – деп чугаалажып чоруурлар. Болат Дажы-Балбаровна хөй библиотека

хөйү-биле номчуп турар болу берген. Ынчанмай канчаар, ол чылдарда массалыг уран чүүл фестивалдары кижилерни чалгынналдырып турган болгай.

Библиотека директорларының аразында бодунуң ажилдакчыларындан чон-биле ажилдаарыңа бедик культураны негеп, өөредип турган специалист Тамара Сыратовна Хертек (Оюн). Ол боду Танды кожуун чурттуг. Орус чон аразыңа ажилдап чораан болгаш, бедик культурулуг, билдигил удуртукчу. «Ном саңыңа кирип ора, эжик тудазыңдан эгелээш, кайда, чүү шың эвес туружунда турарын көрүңер, эдирер» – деп, Тамара Сыратовна чагып-сургаар кижилер. Оң удуртуп турган чылдарында ном саңының баазы чарттыгын. Кубань маркалыг ном дажык автобусту библиотеккага база-ла ол саткан. Хөй-хөй чедишкыннерниң түнелдери-биле Тамара Сыратовна Хертек база Хүрең Солдуковна Серен «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттарны алганнар.

Дараазында чылдарда кожуунга библиотека херээниң хөгжүлдэинге идепкейлиг ажилдаан удуртукчуларны адаары черле күзөңчиг. Олар дээрге Борбаш Демчикова Шири, Раиса Шаңмаковна Иргит, Надежда Монгушова Баавыл, Инна Юрьевна Хомушкуну база амгы анык удуртукчу Айгерим Демир-ооловна Салчак.

Кожуун библиотекказына ажилдап чораан хоочуннары маңа бижирин база артык эвес, олар дээрге күш-ажылдың хоочуннары болгай. Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың эдилекчизи, чогаалчы, республика солуннарының хүндүлүг бижикчизи Чимис Күжүгетовна Адыг-оол (Кадыг-оол), кожуун иштинде библиотеккалардан эң-не хөй тыва ном фондузун чыгаш, Кызыл-Даг суурга арттырып берген Чечек Салчаковна Дамдынчап, ТР-ниң Чазак Баштыңының Хүндүлүг бижиниң эдилекчизи, библиотеканың чурт-шинчилел ажилын билдигил удуртуп чораан хоочуну-вус Минчеймаа Манзыркычевна Ооржак, ТР-ниң алдарлыг малчыны Булуңмаа Иргитовна Чөгээ, «Россия Федерациязының культура адырыңа ачы-хавыязы» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи Ольга Мөгеевна Бичекей, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Зинаида Салчаковна Күрү, төөгү эртемнериниң кандидаты, эртемден Мая Салчаковна Маадыр, ам бо хүннерде республиканың аңгы-аңгы күш-ажыл адырларында ажилдап чоруур Галина Маадыровна Комбу, Екатерина Хертековна Удувас-оол, Светлана Хүлер-ооловна Салчак, Сара Монгушова Амаш, Ольга Тойлук-ооловна Хомушкуну, Оксана Кертиковна Шагаан, Чойгана Михайловна Монгуш, Алдынай Плеевна Саая дээш өскелерни-даа адап болур.

Шаг-шаа биле турар эвес, библиотека 70 чылдарның иштинде аргажок өскерлип сайыраан. Номчукчулар база угаан кирип, эртем-шидилег болганнар. Компьютерлер, интернет, соталыг телефон дээш ажилгал-да кирген техника көвүдээн, ынчалза-даа

Амгы библиотека.

Библиотеканың 1950 чылдарда оран-савазы.

Библиотеканың хоочуннары: А.С. Таргын, Н.М. Баавыл, Т.С. Хертек (ажыл үезинде, 1980 чыл).

удуртукчулары-биле ажилдап чорааш, аарыг-аржыктың хайындан чок болган. Кожуун библиотекказының төөгүзүндө ол эң хөй чыл ажилдаан техниктиг ажилдакчы.

1963 чылда бистиң кожуунуң Көөп-Сөөк чурттуг анык уруг библиотеккарь эртемни чедип алгаш, Тээлиге келген. Ол болза амгы библиотека адырының хоочуну, 54 чылдың дүргүзүндө библиотека ажилыңа бараан болуп келген Таргын (Байыр-оол) Ачиймаа Салчаковна-дыр. Ол хөй-хөй кижилерни библиотека эртемниче углап-башкарганы дээш, «башкы дагдыныкчы» деп үнелелди алган.

1966-1977 чылдарда амыдырал шапкынчып хөгжээн. 1966 чылда Чөөн-Сибирьниң Улан-Удэ хоорайның культураның институтун дооскан бирги дээди эртемниг анык библиотеккарь Дембирел (Долзан) Күжүгет Серотовна төрзөн кожуунуңа чедип келгеш, библиотеканың удуртукчузу болуп ажилдай берген. Ол чылын библиотеканы эрги оран-савазындан чаа туттунган Культура бажыңының ийиги кадыңа көжүргөн соонда, онза өскерлишкыннер болган. Системалыг болгаш алфавиттиг каталогтар, справка-библиографтыг аппарат тургустунган. Номнуң саны көвүдээн, номчукчулар база немешкен.

1971-1977 чылдарда СССР-ге эртем-техниктиг депшилгениң сайзыралы шуудаан. Библиотекага номчулга залы болгаш номчукчуларга номну хостуг шилип алыр залдар ажиттыгын. Библиотека культура өргээзи-биле кады турган болгаш, номчукчулар саны көвүдээн, улус номну

библиотеккаларның ном шыгжамырларында улуг классиктерниң каш чүс чылдар мурнунда бижээн улуг угаадыгы, амыдыралга ажыктыг алдын номнарын чүү-даа солуп шыдаас. Ону холга тудуп номчууру бир аңгы, а интернеттен чедимче чок медээ алыры, көңүс өске айтыры.

Библиотеканың бөгүнгү чедишкыннери хөй. Күрүнеден, өскелерден дилемейн, ном саңының ажилдакчылары акшатагерикти боттары ажилдап ап турарлар.

Ол акшалар сөөлгү беш чылдарда биске элээн арбын кылдыр кирген. Чижээ, 290 муң рубль Михаил Прохоровтуң культура адырларына берип турар «Күзелдер бүдүп турар делегей» деп ачы-дуза фондуздан дээш оон-даа өске. Кирген акша-биле амыдыралы чегей өг-бүлелерниң уругларына чаа номнарны, угаан сайзырадыр оюннарны, халып-шурап ойнаар янзы-бүрү өңнерлиг ойнаарактарны (трансформерлер), спортчу тренажер, телевизорну, чылыг чадыгларны саткан. Оларны дерип кылган ойнаар өрзэлде уруглар хүнүнүң-не ойнап, номчуттунуп турарлар. Бичии чаш-даа уругларны адаиери херектерин бүдүрүп алыры-биле, библиотеккаларга хүлээткеш, чоруп болур аргалыг апарган. Бо үениң дылы-биле чугаалаарга, «Библионояна» дээр.

2016 чылда «Созидание» деп ачы-дуза фондузунуң Улуг чуртувустун эртинези аттыг мөөрейниң 30 муң рубль түңнүг шаңналын база ойнап алган бис. Ол акша-биле ээн турган өрзэлди кылып, уруглар ойнаар черни ажиткан. Ол-ла чылын база-ла үстүндө адаанывыс ачы-дуза фондузунуң «Мээң күзелим бар» деп мөөрейниң тирикчизи болуп, 15 муң рубльди алгаш, Х.К. Тойбухаа аттыг уран чүүл школазының дөрт идепкейлиг өөреникчи, номчукчуларывысты Кызыл хоорайның төөгүлүг черлерин көөрү-биле халас экскурсиялатывыс.

2016 чылдың түнелдери-биле РФ-тиң культура яамызының, тус чер башкарылгаларында, көдээ черлерде турар культура албан черлериниң аразыңа чарлаан мөөрейге тирикчи болганы дээш Бай-Тайга кожуунуң библиотекказы 100 муң рубль шаңналын алган. Ол акшалар чаа хевирниң пластик 3 соңгазын салырыңа база чаа библиотека эт-севи садарынче үнген. Бо бүгү грантыларны библиотекказына чаалап берген бистиң директорувус Айгерим Демир-ооловна Салчак ТР-ниң Культура яамызының 50 муң рубль түңнүг сертификатына төлөтпиг болган.

2007 чылда кожуунуң шериг комиссариадын дүжүргөн. Ынчан кожуунуң удуртуп турган дарга Михаил Сентябрьевич Монгуш библиотеканы эрги оран-савазындан хосталган оран-саваже көжөрүн деткээн.

Ноябрь айда 70 харлаанын демдегеп, библиотеканың хоочуннарын болгаш номчукчуларын чалаар деп планнап турар бис. Амгы үеде ном саңының оран-савазы делгем болгаш чырык. 2016 чылдың түнелдери-биле алырга, номчукчуларның саны 6069, номну 121438 экземплярны номчууру-биле берип турар, библиотеккага номчукчуларның кээри 71149 болган.

Библиотеккаларның бөгүнгү кол сорулгазы – номчукчуларга долу медээни чыып бээр база чедирери, шылгараңгай угаанның «чемижин» (номну) амыдыралга ажыглаарыңа бичии чаштарны болгаш улугтарны суртаалдаары.

Наталья САЛЧАК, ном саңының хоочуну.

Библиотеканың коллективи 2015 чыл. Май 9. Директор А.Д. Салчак (уйуги одуругда, ортузунда).

Өвүр кожуунда

МЕРГЕЖИЛДИГ
ДУЗАНЫ АЛГАН

Ш.А. Саккак-В.Т. Монгушка арга-сүмезин кадып турары.

«Эргелериң билип ал» (Узнай право) деп үнүүшкүннүг консультацияны октябрь 26-да Өвүр кожууннун төвү Хандагайты суурга эрттирген.

Мындыг консультацияларны Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле яамызы республиканың кожуун, сумуларын да удаа-дараа организастан турар. Өвүржүлерниң сонуургаан, билип алыксаан айтырыгларынга Россияның Айыыл чок чорук албанының Тывада кызыгаар эргелелиниң, ТР-ниң экономика яамызының, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, ТР-ниң тарифтер талазы-биле албанының, ТР-ниң ветеринар хайгаарал албанының, ТР-ниң

БХАБ эргелелиниң база Өвүр кожуун чагыргазының ажилдакчылары тайылбырын, арга-сүмезин каткан. Ниитизи-биле 59 хамааты программаның киржикчилеринге янзы-бүрү айтырыгларын кирген. Консультация үезинде хөй кезин эрге-хоойлу айтырыглары болган, чижээлээрге, таможня кызыгаар эртерилгезинден чүк болгаш бараан эртерип алыры, хомудал билдиришкенин шын бижири, аварийлиг бажыңны канчаар илередири, назы четпезн ажал-төлүнү эргелерин камгалаары дээн ышкаш айтырыглар.

Өвүрнүң хоочуну, хуу мал ажил-агылыг Владимир Монгуш ТР-ниң экономика яамызының кол специалисти Шончалай Аясовна Саккака тургузуп алган

бизнес-планын көргүзүп, хынадып алгаш, аажок таарзынган. Владимир Тас-ооловичиниң өг-бүлөзү сүт, зыт продукциязын болбаазырадыр, сайзырадыр сорулгалыг ажилдап турар. Экономика яамызының специалисти эддингге, сүдүнге сертификаттар кылдырып алырын сүмелзэн. Хоочун огулунун өг-бүлөзү-биле Хандагайтыдан 2 километрде Мургуштуг деп черде мал-маган тудуп турар. Хандагайтыда холушак барааннар садында сүт, творог, сметана, зыт, доңурган манчы, бууза дээш өске-даа боттарының кылган бараанын садып турарлар. Тургузуп алган бизнес-планы-биле «Хуу сайгарлыкчыларга деткимче» деп программа таварыштыр деткимче алыр болза, улуг соодукчу, улуг сүт тырттар аппарат садып алыр планыг. Экономика яамызының специалисти ооң бизнес-планын хынап көргөш, эки деп үнелелди берген.

Хандагайтыга консультация алган чоннун хөй кезин хоочуннар болгаш ажил чоктар болган. Дараазында мындыг консультацияны ноябрь 9-та Тес-Хем кожууннун чурттакчы чонунга организастанар.

Ук программаның кол сорулгалы — республиканың чурттакчы чонунун эрге-хоойлу билиглерин бедидери, онза чугула айтырыгларда өскерилгелер база хоойлу-дүрүмнерниң негелделери дугайында чырыдышкын ажилдарын организастанары, ол ышкаш эрге-хоойлу айтырыгларына мергежилдик дузаны чонга көргүзери.

Алдынай СОЯН.

Айдысмаа МААДЫР-ОЛДУН тырттырган чуруу.

Чагаалар аразындан

АВАВЫС ДЕГ
УГБАВЫС

Бистиң ававыс дег ынак угбавысты Лидия Уйнууш-каевна Монгуш дээр. Ол 1952 чылдың апрель 9-та Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга суурга төрүттүнген. Бора-Тайга ортумак школазын 1971 чылда дооскаш, Иркутск хоорайга мал эмчизи мергежилди чедип алган. Суурнун Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга база Ак-Даш суурга күш-ажылчы эге базымын эгелзэн.

Кызылдың башкы училищениң кижизидикчи башкы салбырын 1991 чылда дооскаш, Ээрбек суурнун «Хензигбей» уруглар садынга ажилдап турган. Ол дыка хөй бичии чаштарны өөредип, кижизидип доостурган. Ооң өөреткен чаштары амгы үеде шупту эртем-билигилг кижилер. Чамдыктары таваржып келгеш, уруглар садынга турган чашкы үелерин сактып, аразында каткы-хөглүг чугаалажып-даа турарлар. Олар башкызынга четтиргенин илередип кээрге, аңаа дыка чоргааранчыг.

Ачавыс дег улуг честевисти Алексей Биче-оолович Чамзын дээр. Ол хөй чылдарда совхозка чопаччылап, бригадирлеп ажилдап чораан. Кызымак ажил-ижи дээш хөй санныг хүндүлел бижиктерни, шаңналдарны алган. Кадының аайы-биле үр звес аарааш, 2014 чылда чок болган. Бистиң ававыста чок-даа болза, ооң чырыткылыг ову-хевири кезээ мөңгөде бистиң чүректеривиске артар.

Амгы үеде угбавыс хүндүлүг дыштанылгада. Чеже-даа назы-ха-

Лидия Монгуш уруу О. биле. Кызыл. 1989 чы.

ры улгады берген болза, ол үезинде бичии-даа анаа Инек-малын азыраан, ороногаа-чимизин тарып олуг амдангы аш-чемин ажы уйнуктарына белеткзэн бүхүндүлүг кырган-ава.

Ававыс дег эргим угб оожум-топтут, дузаарга, сеткилдиг, баштак-хөглүг ачаңыг. Ооң улуг үн-биле ланып, хыйланып турганын дыңнап көрбзэн бис. Суу бурунгаар хөгжүлдзизинге иде лиг киржип, кожуун, суму чер мөөрейлерге суурнун адын лап чоруур чогаадикчы, тыва тывызык угбавыс.

Кады төрзэн думалары он киж бис. Сес кыс, ийи Амыдыралда бисти деткип, лажып чоруур буянын угбав хүндүлээр болгаш аңаа дыка бис.

Угбавыс Ээрбек суур база бир хүндүткелдик чурт чыларының бирээзи. Ол «ажылдың хоочуну» аттын чиз.

Лориса Са
Ээрбек

Раиса Чүлүдүмовна Ховалыг — Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, эмчи, шүлүкчү, прозачы. Ооң чогаалдары «Шын», «Сүт-Хөл», «Ава» солуннарга база «Улуг-Хем» сеткүүлге удаа-дараа үнгүлзэн, элзэн каш номнарның автору.

Херзэжен кижиниң эгиннеринде амыдыралдың салам чүгү барык-ла чүдүрлү берген чоруур: ажы-төлү, өг-бүлөзү, ажил-агылы. Ол бүгүнү ие киж алып эртип, амыдыралды каастап чоруур. Раиса Ховалыг ындыг иелерниң бирээзи. Ол «Шын» солуннун доктаамал номчукчузу болгаш идепкейжи бижикчизи. Ам ооң бижзэн материалы-биле таныжаалыңар.

Тыва парлалганы бодум хуумда кеззде деткип, үнелеп чоруур номчукчузу болгаш бижикчизи мен. Бистиң бичии Тывавыста «Шын», «Тываның аныяктары» база уругларның «Сылдысчыгаш» солуннары чонга ады билдингир, мурнуку одуругда. Тыва дыл чидериниң барым-даазы бар деп эртемденнер бижи турду. Ынчангаш тыва парлалганы чон деткир болза эки. А сөөлү үеде көстүп келген «Тыва мотиватор», «Ава» солуннар айда бир катап үнүп турары база дыка эки.

Бодум хуумда «Ава» солуннун редактору, шүлүкчү Лидия Херлиевна Иргиттин чогаадикчы ажилын билер болгаш, ооң дугайында бижи көрейин. Ооң биле 1993 чылдан бээр чоок эдержип, таныжа берген мен. Ол боду дыка бөдүүн, дузаарга, ажилгыры кончуг, чүвени арнынга дорт чугаалаар киж. Бажыңыга чеде бээрге, аажок хүндүлзечел, дораан аяк шайын кудуп, хөлчөк амыраар. Чоок-шуладыр чугаалаар болза, мээң Зоя Кызыл-оол думамның эжи-даа болур. Кажан мээң думам Зоя Кызыл-оол тыва радиога машинакчылап (ол үеде радиожурналистерниң ажилын бижи к-гар бөдүүн машинага парлаар, сөөлүнде электрилиг машина көстүп келген) ажилдап турган үезинде «Шын» солунга баштайгы шүлүктери чаа-ла үнүп эгелзэн. Думамның шүлүк чогаалынга хандыкшылы көстүп кээрге, Лидия Иргит ооң

Тываның херзэжен чогаалчылары

ӨЗЕК ТЕМАЗЫ –
БӨДҮҮН ИЕЛЕР, КӨДЭЭ ИШ

бижзэн шүлүктерин деткип, арга-сүмезин берип, редакторлап турган. Думам чораан болза, база херзэжен чогаалчылар одуруунда чорууру чадавас. Хайлыг, ол чараш думам сөөлүнде озал-ондак айылынга таварышкаш, эрте-ле аныяк назынында чок апарган.

Оон бээр-ле радиожурналист, шүлүкчү Лидия Иргит-биле таныжар апарганым ол. Ынчан, Лидия Иргит уруу студентилеп турда, уруунун уруун чедипкен, бажың, уруглар сады аразында кыжын соокта чаактары кыза берген халып чоруур киж болгай. Ол хирезинде ажилдап, сургакчылап, солуннарга материалын бижи, хостуг үелеринде шүлүктерин бижи, та канчап четтигип турган киж, кайгамчык. Ам-даа солуннар арнынга материалдары үзүк чок үнүп турары мактанчыг, ылаңгыя «Шын» солунну аажок деткир.

«Сылдысчыгаш» солунга база бир кезек үеде бижи турган. Ооң материалдары дыка солун, а шүлүктерин катап-катап номчуксаар мен. Киж ооң чогаалындан хөйну билип алыр. Та кайы үеде бижзэн шүлүктери, тыва радиога «Шагар-Ары» сатириктиг (шоодулуг болгаш шүгүмчүлелдик) радиожурналга үнүп турган хире. Ам-даа утпас мен, мындыг одуруглары бар:

Мактап, шаңнаар кижилери
Маңгысталчак чашпаачылар.
Чадаарда-ла мени адааш,
Ажылымны «чүгээр» деп каар...
(1998 ч.)

Оон аңгыда мөзү-бүдүш талазы-биле куду эш-өөр дугайында:

Лидия Иргит.

Хажыы-биле эртип чыткан эжи мени
Кады элче чыгай идип чорудупкан.
Кады чораан эжим-өөрүм чаңгызы-даа,
Кым-даа менче холун сунмаан,
ак хар ашпаан...

Бо шүлүктүн төнчү одуруу мынчаар доостур:

Эш-өөрүңге хайыра чок амдыы бир эш
Эртенинде орден кадаан,
хертеш чоргаар.

Амгы шагда таныш, көрүш чашпаа улус
Алыс дөзү быжыг болгаш баксыраанын
Арта баяып, өрү депшип бар-ла чыдар.
Аргажок дээн кижилерни

көрүп чор мен... (1995 ч.)

Амыдыралды боттуу-биле сойгалап бижи билери — тыва радиога ынчаарда, «Шагар-Ары» сатириктиг радиожурналга негелдеге дүүштүр, шыңгы бижи турган үези деп бодаар мен. Лидия Иргиттин мындыг янзылыг шүлүктери база баснялары 1995 чылда-ла ном кылдыр үнген. А амгы үени өттүр чугаалап каан одуруглары ам-даа чырыкче үнмзэн, ооң бир чылдагааны — акшаландырышкын-даа чок, деткикчи-даа чок... Кажан кошкак кижилерни ба-

зымчактай бергенде, Лидия Иргит ооң херек таварылгада болчуп билер, бодумчуун бодап чорбас, дорт чугаала Езулуг амгы үениң сатириктиг чогаалы Лидия Иргиттин басняларындан ном болур. Ону парлалгаже үндүрери күзөн.

Амгы үеде Лидия Иргит «Ава» солун редактору, ук солун номчукчулар сонуургалын чаалап алган. Тываның рзэжен чогаалчыларының аразында парлалганы деткип, чогаалдарын сол арнынга парладып, тыва чечен чогаал бердиниг-биле ажилдап чоруурлар: Лидия Иргит, Лидия Ооржак, Мария Күжүгет, Н. Серенот, Сайлыкмаа Комбу, Зоя Дон оларның аттары номчукчуларга билдир. Олар «Шын» солуннун бижикчиле база номчукчулары.

А Лидия Иргит «Ава» солуннун редактору болурда, бөдүүн иелерни хаа тудуп, оларны уран чогаалче эвилелде улуг назылыг-даа, аныяк, эгелеп-даа чоруур авторларга сагыш чогаачал болу Тываның Херзэженнер эвилелиниң алы дээш улуг үлүг-хуузуун кирип чору кижилерниң бирээзи. Аныяк кыстар өл келгеш, дөмей-ле ава апаар. Кырган-да иелер дөмей-ле авалар-дыр. Ол иеле дугайында «Шын» солунга очерктерни база бижи турар. Бөдүүн иелер, көдээ ажил-иш — Лидия Иргиттин өзек темазизе хөөрөм звес. Ол сатириктиг чогаал бижири талазы-биле мээң сонуургалы база көдүрүп чоруур. Ындыг чогаал бөдү херек. Чогаадикчы херзэжен эш-өөрү база авалар болганда, оларга ам-даа чедишкенин күзеп, тыва парлалга ажилдап чоруур бүгү журналист авалар мындыг одуругларлыг шүлүм, ырым-бисе деткип, мөгөйдим.

Ава чокта бажың соой бээр.
Ава чокта аштай бээр бис.
Ава чокта түрөй бээр бис.
Аваларны камнаалыңар!
Ажып-ишти углап-баштаар,
Ажы-төлдү чагып сургаар,
Ачы-буян тарыкчызы!
Аваларга алдар, мактап!

Раиса ХОВАЛЫГ
хоочун эмчи, шүлүкчү

Өөредиглиг ужуражылга

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САЛГАЛДАРГА

Ужуражылганың киржикчилери.

«Шын» солуннун журналистери-биле төрүттүнген черим – Эрзин суурга бо чаада чедер аас-кежиктиг болдум. Кижиниң назы-хары улгадырга, чер-чурту, чыгыш шаа, ада-иези чүректи саргыдыр сагындырып кээр. Чогум ада-ызыгуу-Тес-Хемден-даа болза, ал бодум болгаш дунмам Виктор, бистиң бир дугаар чыгыш көргөн оранывыс кыргыстар чурту. Ол үеде Эрзин-Тес чаңгыс кожуун турган. Ада-иевис дун кызы, оглу төрүттүнген чери, буянныг оран – Эрзин суурга чегер чорааннар.

Ол эртен Кызылга маңган ак хар чаап-турда үнүптүвүс. Тес-Хемниң Курандан чегер кара. Көк дээр, аяс хүн, алдын чаражың!

Эрзин суурга келгеш-ле, «шынчылар» чыгыш-даа аажок ажылдап кирипти-Кожууннун чагырга чери, көдээ ажыл-эргелели, почта салбыры дээр чедер чегер-ле хөй. Мени уруглар библиотека-болуп турар «Тыва чаңчылдарны өзүп салгалдарга» деп өөредиглиг ужура-же кожууннун культура эргелелиниң азы Анаймаа Манган-ооловна Сат-ды.

Чыг-силег уруглар ном саңыга кирип-теш-ле, ында бичии уруглар, буурул-тыг өгбелер чыылганын эскердим. Өг-кышкыш дерзэн залда «Өгбе чагы, бербек», «Төөгү билбес – төөрээр, билбес – түрээр», «Чаңчыл билчир – төрел, дылын билчир – хан төрел» дээр домактарны аскан. «Чеченнерниң», «Тыва аас чогаалы – уругларга», «Аалам че!» дээр өске-даа солун-үлдери ында делгез. Ол ышкыш сайзыралының аайы-биле «Тыва чаңчылдары – тывызыксыг таан ча-» деп слайдыны экранда көргүзүп тур-ту ном саңының ажылдакчыларының елеткелиниң демдээ. Улуг назылыг-ларга изиг сүттүг шайны сунуп, стол-ас ак чем-биле хүндүлзэннер. Олар шайны аартап олурар аразында, «Уя» фольклор бөлүү «Арбын өссүн» аа улустун ырызын аян тудуп берди. Улутурлук кижиге – улутурлук нии-» деп төлөвилелге үндөзилзэн-ажылганың башкарыкчылары А.К. биле А.Л. Мыдырык ак кадактарны тавышаан:

Амыргын-на хүндүлүг аалчылар, ар! Ада-өгбелерниң бурун шагдан-ап келген, ажыл-амыдыралыга ба-тынган үндөзүн байлактарны, угаан-дың эртинелерин хандыр өөренип, чыг-чаагай чаңчылдарын шигээдип, чыдыралга быжыктырып, өөредилге

болгаш кижизидилгениң дузазы-биле аныяк салгалга дамчыдары – кол сорулгавыстың бирээзи – дээр, кадактарын хоочуннарга тывыкш, менди солтуру, аалга кирген кижини канчаар хүндүлээр дээр ышкыш тыва езу-чаңчылдарны тайылбырлап көргүскен.

Эрзин сумузуңуң хоочун чурттакчызы Хандаа Шойунзуовна Кезигетти шайлар дугайында, ону канчаар хайындырарын, ижерин тайылбырлаан. Шаанда тывалар шеңгелиг шай, черлик шай, кызыл дыттың чөвүрээзинден, хады картындан шай, чыжырганалыг шай, агы-каңгы, шаанак, артыш хандыларындан шайларны эм кылдыр четтирип чораанын чыылганнарга чугаалап берди.

Дараазында чаш уругнун бажының дүгүн хылбыктаарының ужу-утказын башкарык-чылар тайылбырлаан. Ооң эң-не кол ужуру – үш харлаан уругну өңчүлдерери. Оол уругнун хылбык чажын улуг даайы йөрзэл салып тургаш, актаан хачы-биле бир дугаар дээр кезерин хоочуннар көргүскен. Кыс уругнун чажын бир дугаарында даай-авазы кезер.

Ак дээрим, актаан хачым өршээзин!

Тос дээрим өршээзин, тос ада-үрени мандызың!

Кезер дээр көспедим,

Кедизинде бажының дүгү чаагай болзун!

Кыргыс дээр кыргыдамы,

Кырыже дээр бажың дүгү дүшпезин!

Эр бооп доругуп өзер болзун,

Эзерлиг айтты мунар болзун! – дээр

йөрзэл сөстөрүни алгавышаан, кескен хыл-бык чажын шыгжап алзын дээр, авазыңа бээр. Бо чараш өөредиглиг көргүзүгү өгбелер өзүп оран салгалдарга, аныяктарга көргүскен.

«Тывызыктайып, мөөрейлежили!» деп оюн эрттирерге, уруглар саат чок харылап турдулар. Дүрген чугаа мөөрейинге Мөрен сумузуңдан чалаткан төлээр кымга-даа аштырбаан.

«Ыры бажы каткан звес, ыргай бажы катты-ла ыйнаан. Ырлажылыңарам че!» деп мөөрейге кожамыктажып, үлегер до-

мактар, угаадыгыг мерген сөстөр ыдарыңа хоочуннар-даа, уруглар-даа иделкейлиг киришкеннер.

Бай-Даг сумузуңдан хоочун башкы У.С. Лойгунун Далай-Лама башкының назыны узун болзун дээр, номчаан йөрзэли дыка чараш болган:

Харлыг даглар бүргеп алган

Ыдык черге

Хамык бүгү аас-кежик, буян чолдун

Чылдагааны,

О, Күчүлүг Ченрези, Тензин Гьяцо,

Тергииң чараш бадма деп чечек

Ышкыш истериңер

Делегейге човулаңнар төнгүжеге

Артар болзун!

Амылыглар кижиге дээрштин

Кызыл-сарыг езуңу туткан,

Ачы-буян айтып, йөрээр, бачым-хайны

Узуткап номнаан,

Алаң тосту холда туткан энерелдиг

Улуг Башкы

Авыралдыг Тишлекчи, Тензин Гьяцо,

Силерге мөгөйдим.

«Кижиге чурттуг – куш уялыг» деп үлегер домактың утказы дыка ханы. Кижиге бүрүзү төрзэн чер-чурттуг, төрзэн дылдыг. Делегейде нация бүрүзү боду онзагай бүдүш-шынарлыг, дылдыг. Дыл чок чон турбас, тыва нацияның төрзэн дылы – тыва дыл. Тываның улустун чогаалчызы Александр Даржайның «Тыва дылым» деп шүлүү-биле өөредиглиг ужуражылга доозулган.

Эрзинден С.Д. Дажытмааның, Х.Ш. Кезигеттиң, Мөренден А.С. Ноозуннун, Б.А. Согааның, С.Б. Долчуттун, Бай-Дагдан У.С. Лойгунун, кожууннун культура эргелелиниң даргазы А.Н. Саттың киржилгези-биле К.Д. Бижек аттыг уругларга ном саңының ажылдакчыларының организаастааны утка-шынарлыг оюн-тоглааы ылап-ла өөредиглиг болганын демдегелес аргажок.

Хоочуннарның мындыг өөредиглиг көргүзүлгөсүндөн аныяк-өскөн хөйүн билип алыры чугаажок. Чүге дизе олар аңаа каттай киржип тургаш, көрүп, билип алырга, ол чүүлдер сагыш-сеткилинге кезээ шагда таңмаланып артар болгай. А хоочуннар боттарының арга-дуржулганын, билиин салгалдарга дамчыдып бээрден кажан-даа ойталавас, чүүлдүг деп көөрлер.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,

хоочун журналист.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган

чуруу.

Ажылче национал хептиг

ТЫВА ХЕВИМ – ЧОРГААРАЛЫМ

«Тыва идик-хеп кижиниң сүлдө-сүзүү-биле холбаалыг. Национал хепти кедип алырга, кижиге сергек, каас-шиник, чоргаар көстүр, ынчангаш кижиниң кеткен хеви дыка ханы уткалыг. Хепти даарааш, бажыңга хеп шкавынга азып алырга безин хей-аътка эки деп» авам чугаалаар турган.

Амгы үеде эр-даа, херээжен-даа чон национал хевинче улуг со-нуургалдыг болуп, байыр-найырда кедип турар апарган. Аныяктар, ылаңгыя келин кыстар кудазыңа тыва платьелерни даарап кедип эгелээни онзагай.

«Довурзак» ательезиниң ше-вери Чечек Саттың даараан национал тыва хевин кеткен чүс-чүс чагыкчылары ооң холу домнуг дээрзин демдегеп ту-рар. «Ажылче – тыва хептиг» деп «Шын» солунга үнген мате-риалды Чечек Өлзей-ооловна чүүлдүгүнүп, бодунун санал-оналы-биле үлешти.

«Бо чаа эгелээшкинге бүрүнү-биле катчып тур мен. Сөөлгү үеде эскерип чоруурга, национал хеп ке-дип алган улус көвүдөп турар. Ону көргөш иштимде өөрүп чоруур мен. Чүге дизе олар кедип алган чараш хеви-биле чүгүл бистиң звес, а өске омактыг чоннун сонуургалын ала-чайгаар-ла хаара туду бээр.

Тыва хептер база аңгы-аңгы ужу-уткалыг. Улуг назылыг улус бодунга бөрт, тон чагыдарда, шаан-дакы үелерде ышкыш кылдыр даарадыр. Амгы үениң аныяк кыстары тыва хепти чаа аян-шинчи кириген эскизтерин экээр. Ынчалза-даа тыва хээр болгаш өгбелеривистиң стилин албан ки-рерин дилээр.

Өгбелеривистиң кедип чорааны национал хевин чаа үега таарыш-тыр, ажылдаарыңа эптиг кылдыр даарадып алгаш, кедип алырга, кайы хире чоргааранчыг-дыр. Тыва хептен аңгыда, уруглар күскү, кышкы тоннарны драп азы өске-даа материалдан, а хөрзэн национал хевирлиг болгаш мөңгүндөн азы ал-дын-биле чайырлап каан өөктерлиг кылдыр даарадып ап турар. Кудум-чуга мындыг тоннарлыг кыстарны эрткен-дүшкен улус аажок сонуур-гаар. Тыва хептиң сорунзазы ол хире күштүү оон-на көстүп турар».

Снежана Хомушку, реснарко-диспансерниң чыдып эмнедир салбырының эргелекчизи, пси-хиатр-нарколог эмчи:

— Шолбан Валерьевичиниң бодалыңа чүс хуу катчып, дет-кип тур мен. Бистиң эмнелге ажылдакчыларының ажылдап кедер хеви – ак азы өске өңнүг халаттар болур. Ынчалза-даа тыва национал хевирлиг кылдыр даарап каан эмчи халаттарын азы костюм-нарын кедип алгаш, ажылдаар күзелвис улуг.

Эмнелгевисте ажылдап кедер хеп бүдүрүп турар бир фирманың тыва национал шинчи кириген ха-латтарын садып алгаш, ону ажыл-дап кедип турар бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Стен бериңер

КАНЧААР ТӨЛЭЭРИЛ?

Экии, эргим «Шын» солуннун редакциясы! Мээң бо аамны парлаарын улуу-биле диледим. Мен пенсия ап ту-эне кижиге мен. Уруум Кызыл хоорайда өрзэл хөлезилеп-ар, боду башкы, шалыңы 18 муң рубль. Ону бээрде, тыктаар, бир бээрде, 10 муң рубль, бирде, 8 муң болур. А-нда өртээ 7 муң рубль, үш өрзэл бажыңның бир өрзэлин-езилеп турар.

Уруумнун ап турар шалың акшазы чүге-даа чедишпес. 7 муң рубльди аренда дээр берилтерге, артып калыр акшазы аш-чегинге безин четпейн баар. Идик-хеп база кедиксээр, шуба чээлиге ап алган, ону база төлээр. А бичии уруу уруглар сады барып турар, ол дээр 2500 рубльди төлөп турар.

Силерден айтырыксап турар чүвем мындыг: ийи дугаар уруун уруглар садынга тургузарга, өртээниң 50 хууун төлээр звес бе? А бисте чаңгыс кижиниң 2525 рубль, ийи уруг дээр 5050 рубльди төлээр апаар-дыр.

Шойдар ИДЕГЕЛ.

Шагаан-Арыг хоорай.

